

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Π Ρ Ω Τ Ο

Ο ΑΙΩΝΑΣ ΜΑΣ ἄρχισε μὲ μιὰ γαλήνη ποὺ ἦταν ὑποπτη. Ὡστόσο, κανένας δὲν τὴν ὑποπτεύθηκε. Σ' ὅλες τὶς πρωτεύουσες — ἀκόμα καὶ στὴν Πετρούπολη — πανηγύρισαν οἱ ἄνθρωποι τὴ χαρὰ τῆς γῆ τοῦ αἰῶνα μὲ μιὰν αὐταρέσκεια ποὺ ἔμοιαζε μὲ πρόκληση καὶ ἄγγιζε τὴ βλασφημία. Ὁ ἀστικός κόσμος εἶχε ἐκπληρώσει τὴν ἀποστολή του. Καὶ νόμιζε — αὐτὴ εἶναι ἡ πλάνη ὅλων τῶν φτασμένων — ὅτι ἡ ἐκπλήρωση δὲν εἶναι τέρμα· ὅτι εἶναι, ἀντίθετα, ἡ ἀρχή. Οἱ βασιλεῖς καὶ ἡ ἀριστοκρατία εἶχαν καταδεχτικὰ στραφεῖ πρὸς τὸν ἀστὸ ποῦ, φτασμένος ὁ ἴδιος, ἀνάλαβε νὰ προστατεύσει ὅλους τοὺς φτασμένους, ἀκόμα καὶ ὄσους εἶχαν κλονισθεῖ. Ὁ τραπεζίτης κολακευόταν παίρνοντας τὴ θέση τοῦ ἱππότη. Ἦταν ἄλλωστε ἡ ἐποχὴ τῆς ὄπερας· καὶ ἡ ὄπερα ἔκανε τὸν ἱππότη μελοδραματικό. Τὸ ὕφος αὐτὸ ταίριαζε στὸ μεγαλοαστό, ὅπως τοῦ ταίριαζε καὶ γενικὰ ἡ ὄπερα ποῦ, ἐνῶ δὲν εἶναι στὸ βάθος οὔτε μουσικὴ οὔτε λόγος, μοιάζει νᾶναι ἡ ἄνετη σύνθεσις καὶ τῶν δυό. Κ' ἔπρεπε ὅλα νᾶναι εὐκόλα καὶ ἄνετα τὴν ὥρα ποὺ θριάμβευε ἡ ἀστικὴ κοινωνία. Ἀκόμα καὶ ὁ μικροαστὸς ἄφινε τὸν ἑαυτὸ του νὰ λικνίζεται ξένιαστα στοὺς ἤχους τοῦ βάλς. Ὁ ἄνθρωπος εἶχε πιστέψει — ἴσως γιὰ πρώτη φορὰ σὲ τέτοιο βαθμὸ — πῶς εἶχε κερδίσει ὀριστικὰ τὸν ἑαυτὸ του. Καὶ τὸ πίστεψε ἀκριβῶς τὴν ὥρα ποὺ ὁ κόσμος ἔμπαινε στὸν πιὸ ἀπάνθρωπο αἰῶνα, στὸν αἰῶνα ποὺ ἦταν ταγμένος ν' ἀναγκάσει τὸν ἄνθρωπο νὰ χάσει τὸν ἑαυτὸ του.

2.— Λίγα ἦταν, τὴ στιγμὴ ποὺ χάραζε ὁ αἰῶνας, τὰ σκοτεινὰ σημάδια στὸν ὀρίζοντα. Κάτω, βέβαια, ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια

τὸ σκοτάδι δὲν εἶχε λείψει. Ἡ φτώχεια καὶ ἡ ἀδικία δὲν εἶχαν διόλου λείψει. Καί, φυσικά, οὔτε ἡ ἀρρώστια ποὺ δὲν εἶχε γίνεαι διόλου εὐκολώτερη γιὰ τοὺς φτωχοὺς, οὔτε κι' ὁ θάνατος, οὔτε ὁ φόβος τοῦ κακοῦ θανάτου. Οἱ ὀρίζοντες, ὅμως, ὀρίζουν μόνο τις ἐπιφάνειες. Καὶ στὸν ὀρίζοντα τὰ σκοτεινὰ σημάδια ἦταν λίγα.

Ἐνα ἀπὸ τὰ λίγα ἦταν ἡ ὑπόθεση Ντρεῦφους. Ἡ δίκη ἀρχισέ κ' ἐκλείσει τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1894. Ὡστόσο, στὰ πνεύματα καὶ στὶς ψυχές ἡ δίκη συνεχιζόταν. Κάτι ἦταν σάπιο στὸ βασίλειο τῆς Δανιμαρκίας. Καὶ ἡ Γαλλία δὲν ἦταν πιά βασίλειο, δὲν εἶχε καγκελλάριους καὶ μυστικοσυμβούλους. Ἦταν Δημοκρατία. Ὡστε κι' αὐτὴ ἀκόμα ἡ δημοκρατία δὲν εἶναι ἐγγύηση, δὲν εἶναι φῶς; Ποτὲ ἡ ὑπόθεση ἐνὸς ἀτόμου δὲν εἶχε συνταράξει τόσο τὴν ὁλότητα. Δὲ βρισκόταν ὅμως τάχα σ' αὐτὴ τὴ σημαντικὴ λεπτομέρεια ἡ μεγάλη ἀρετὴ τῆς δημοκρατίας; Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ σιδερένια μάσκα ἦταν σ' αὐτὸν ἀκόμα τὸ 12' αἰῶνα μιὰ μοίρα ἀκατανίκητη. Τώρα καμιὰ μοίρα δὲν εἶναι ἀκατανίκητη. Ἡ φωνὴ τοῦ Ζολὰ καὶ τοῦ Κλεμανσώ, ἡ ἀγορὰ, ἡ δημοκρατία, ἡ θετικὴ ἐπιστήμη, τὸ φῶς, νικοῦν τὴ μοίρα. Ἔτσι κ' ἡ ὑπόθεση Ντρεῦφους ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ σκοτεινὰ ἐκεῖνα σημάδια ποὺ προβάλλουν μόνο γιὰ νὰ κάνουν ἀκόμα πιὸ αἰσθητὸ τὸ φῶς.

Ἄλλο σκοτεινὸ σημάδι ἦταν ἡ ἀπελπισία ἐκείνων ποὺ τοὺς εἶχε χτυπήσει ἡ ἀρρώστια τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνα. Ἀλλὰ καὶ τὸ σημάδι αὐτὸ ἦταν φτιαχτό. Προβάλλοντάς το αὐτάρεσκα οἱ ἀναιμικοὶ ἀπόγονοι τοῦ Μπάϊρον καὶ τοῦ Μυσσέ, τὸ ζοῦσαν λιγότερο σὰν προμήνυμα καὶ πολὺ περισσότερο σὰν ὑπόλειμμα. Τοὺς ἄρεσε νᾶναι ἀπελπισμένοι, γιὰτὶ ἔτσι ἔμοιαζαν μὲ κάποιους παλαιότερους ποὺ ἦταν ἀπελπισμένοι ἀλλὰ καὶ μεγάλοι. Ἄλλο πράγμα ἡ ἀπελπισία ὡς ἀγωνία γιὰ τὸ σύμπαν, κι' ἄλλο ἡ ἀπελπισία ποὺ τὴν προκαλεῖ ἡ ἀδικαιολόγητη ἀγωνία γιὰ τὸν ἄδικο ἐαυτὸ σου. Στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα — ἢ, ἂν πιστέψουμε τὴν « Ἐξομολόγηση ἐνὸς παιδιοῦ τοῦ αἰῶνα », σ' ὁλόκληρῃ τῇ διαδρομῇ του — οἱ ἀπελπισμένοι ἦταν μικροί. Δὲν εἶχαν καμιὰ σχέση μὲ τὴν ψυχικὴ ἀρρώστια τοῦ Μιχαήλ - Ἀγγελου, τοῦ Κρόμβελ ἢ τοῦ Πασκάλ. Ἦταν μικροὶ ἰδιώτες, ἀρτίστες δίχως τέχνη, ἐρωτευμένοι δίχως ἔρωτα, πολιτικοὶ φυγάδες δίχως ἐχθρὸ καὶ διώκτη, ἐτοιμοθάνατοι δίχως κίνδυνο θανάτου. Ἔτσι λοι-

πὸν κ' ἡ ἀπελπισία αὐτοῦ τοῦ τύπου τῶν ἀνθρώπων, ἀσχετὴ μὲ τὰ γεγονότα ποὺ ἔρχονταν, δὲν ἦταν παρὰ μιὰ τεχνητὴ σκιά, γεννημένη ἀπὸ τὰ πυροτεχνήματα τῶν φτασμένων ἀστῶν ποὺ πίστευαν πὼς μὲ τὸ ἔτος 1900 ἔμπαιναν πιά στὸ « δικό τους » τὸν αἰῶνα. Στὸν αἰῶνα ποὺ σῆμα του θάταν ἡ ἰδιωτικὴ αὐθυπαρξία τοῦ ἀτόμου, ἡ ἰδιωτικὴ ἀσφάλεια ζωῆς, τὸ πάγιο ἰδιωτικὸ εἰσόδημα, ἀλλὰ καὶ ἡ θετικὴ γνώση, ἡ πάγια γνώση ποὺ φτάνει νὰ συλληφθεῖ θετικά (ὅπως δίδαξε τὴ μέθοδο αὐτὴ τῆς θετικότητος ὁ Αὐγουστος Κόντ) γιὰ νὰ μὴ διαψευσθεῖ πιά ποτέ. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἦταν ἐπίσης χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν ψυχολογία τοῦ ἀστού στὰ τέλη τοῦ 10' αἰῶνα. Ὅπως εἶχε ἡσυχάσει στὸν τομέα τῆς ἰδιωτικῆς οικονομίας του, θεωρώντας τὸ ἀκίνητο καὶ ἀμετακίνητο σκοπὸ τῆς ζωῆς, ἔτσι εἶχε ἡσυχάσει καὶ στὸν τομέα τῶν γνώσεων. Ἡ θρησκεία, ἡ ποίηση, ἡ τέχνη, τὸ ἄγνωστο, τὸ μυστήριον, ὅλα αὐτὰ — στὴ « θετικῆ » ἐποχῇ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ τὴν εἰσοδό της τὴν εἶχε θριαμβευτικὰ ὑποδεχθεῖ ὁ Αὐγουστος Κόντ ὡς τὸ « τρίτον » καὶ ἄνετο στάδιον τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου, τὸ ὀριστικὸ καὶ ἀμετάκλητον — ἦταν προλήψεις ἢ παιχνίδια. Ὁ θετικισμὸς καὶ ἡ ἀθεΐα εἶχαν γίνει γιὰ τὸ μορφωμένον ἀστὸν (προπάντων στὴ Γαλλίαν, ἀλλὰ καὶ ἄλλου) ἓνα ἀπόκτημα ἐξίσου ἀπὸ ὅπως καὶ τὰ ὑλικά ἀγαθὰ. Μὲ τὸ θετικισμὸ ποὺ δὲν ἀναγνωρίζει ὡς ὑπαρκτὸ παρὰ μόνον ὅ,τι μπορούμε νὰ συλλάβουμε ἄμεσα μὲ τὶς αἰσθήσεις μας (μὲ τὴν πιὸ ἐπιφανειακὴ ἐμπειρία), ὁ ἀστὸς πίστευε ὅτι ἔμπαινε σὲ μιὰ περίοδο ποὺ δὲ θὰ γνωρίσει πιά καμιὰ μεγάλη ἀναστάτωση ἢ ἐπανάσταση ἢ πολεμικὴ περιπέτεια. Ἀφοῦ ἡ θετικὴ σκέψη δίνει σ' ὅλα μιὰ λύση ἀντικειμενικὴ καὶ γενικὰ παραδεκτὴ, δὲ μπορούσε ὁ ἀστὸς νὰ φαντασθεῖ ὅτι θὰ εἶχε ἀνάγκη πιά ὁ ἀνθρώπος νὰ καταφύγει σὲ φανατισμοὺς ποὺ ξεπεράστηκαν ὀριστικὰ μαζὶ μὲ τὸ « θεολογικὸ » καὶ τὸ « μεταφυσικὸ » στάδιον τῆς ἀνθρωπότητος. Κ' ἡ θετικὴ ἔρευνα δὲν πρόκειται νὰ κάνει πηδήματα ἢ πτήσεις (τὸ κενὸ καὶ τὰ φτερὰ τῆς εἶναι ἄγνωστα, εἶναι ἀπλῆς προλήψεις), ἀλλὰ θὰ προχωρήσει ὁμαλὰ, μὲ τὴν ἀφή καὶ τὴν ὄραση, μὲ τὸ σταθερὸ, ἀργὸ καὶ πανηγυρικὸ ἐκεῖνο βάδισμα ποὺ ταίριαζε στὴ ρεντινγκότα, στὸ ψηλὸ καπέλλο, στὴ μακριὰ καὶ πατριαρχικὴ γενειάδα. Ἔτσι σκεπτόταν ὄχι μόνον ὁ μέτριον μορφωμένος ἀστὸς, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ σοφὸς Μαρσελὲν Μπερτελό.

3.— Ἐνῶ ὁ ἀστὸς ἡσύχαζε, κ' ἡ γαλήνη του ἔμοιαζε σὰ μιὰ

γαλήνη παγκόσμια, ὁ αἰώνας ἄρχισε μὲ τὴν κινητοποίηση, τὴ μυστικὴ καὶ ἀθόρυβη, τῶν πιδὸ μεγάλων ἀνατρεπτικῶν δυνάμεων ποὺ γνώρισε ἡ ζωὴ. Οἱ φοβερὲς μάλιστα ἀνατρεπτικὲς δυνάμεις εἶχαν ἀρχίσει νὰ κινητοποιοῦνται πρὶν κλείσει ἀκόμα ὁ 10' αἰώνας.

Στὴ φύση, οἱ ἀνατρεπτικὲς δυνάμεις ποὺ ὡς τὸ 10' αἰῶνα ἦταν φυλαγμένες μέσα στὸ ἄσυλο τοῦ « Ἀγνώστου » καὶ δὲ λειτουργοῦσαν (τουλάχιστον σὲ σχέση μὲ τὸν πεπερασμένο χρόνο τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ ἱστορίας) παρὰ μόνον ἀπαλὰ καὶ ἀνεπαίσθητα, ἄρχισαν νὰ γίνονται κτῆμα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπινου χεριοῦ. Κι' ἄρχισαν νὰ γίνονται κτῆμα μας ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 10' αἰῶνα, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουν οὔτ' ἐκεῖνοι ποὺ μέσ' στὰ σεμνά τους ἐργαστήρια ἄγγιζαν μὲ τὸ νοῦ τους τὶς φοβερὲς καὶ ὡς τότε ἄγνωστες δυνάμεις.

Ἄνατρεπτικὴ δύναμη δὲν ἦταν ὁ « ἠλεκτρισμός ». Ἄν καὶ ὁ 10' αἰώνας, πλησιάζοντας στὸ τέρμα του, νόμιζε ὅτι τὸ ὕψιστο κατόρθωμα ἦταν ἡ πρακτικὴ ἀξιοποίηση τοῦ ἠλεκτρισμοῦ καὶ ἀποθέωνε τὸν Ἔντισον, κάποιες ἄλλες πραγματικὰ ἀνατρεπτικὲς δυνάμεις, ποὺ εἶχαν βέβαια σχέση μὲ τὸν ἠλεκτρισμό, ὄχι ὅμως μὲ τὴν ὡς τότε γνωστὴ θεωρία του, εἶχαν φτάσει ὡς τὸ κατώφλι τῆς ἐπιστήμης, μιᾶς ἀνατρεπτικῆς ἐπιστήμης ποὺ ξεπερνοῦσε τὴν ἀπὴ θετικότητα. Ὁ ἠλεκτρισμὸς ἀνήκει σὲ μιᾶν εἰδυλλιακὴ ἐποχὴ καὶ εἶναι ταγμένος στὰ χέρια τοῦ ἀνθρώπου νὰ φωτίσει, νὰ μειώσει τὶς ἀποστάσεις, νὰ κινήσει ὅσα μὲ τὴν κίνησή τους δὲ μετακινοῦν τὴν ἴδια τὴ φύση στοὺς ἐσώτερους ἀτομικοὺς πυρῆνες τῆς, ἢ ἔστω νὰ κάψει. Ἄνατρεπτικὴ δύναμη εἶναι, ἀντίθετα, ἐκείνη ποὺ μπορεῖ ν' ἀνατρέψει καὶ ν' ἀλλοιώσει στὴν ἐσώτατη οὐσία τους τὰ ὡς τὰ χθὲς (τουλάχιστον σὲ σχέση μὲ τὴ δική μας ἱστορικὴ μνήμη) ἀμετακίνητα, ἀναλλοίωτα καὶ ἀδιάσπαστα πρωταρχικὰ φυσικὰ δεδομένα. Ἐνας νεαρὸς Ἀγγλος χημικός, ὁ Ντάλτον, ἕνας Γάλλος, ὁ Γκαί - Λυσσάκ, κ' ἕνας Ἴταλός, ὁ Ἀβογκάντρο, ἄγγισαν πρῶτοι, στὶς ἀρχὲς κιόλας τοῦ 10' αἰῶνα, τὴ μεγάλη ἀνατρεπτικὴ δύναμη, τὸ ἄτομο. Ἀλλὰ δὲν ἔξεραν τί ἄγγιζαν. Δὲν ἄγγιζαν ἄλλωστε τίποτα μὲ τὶς αἰσθήσεις τους, ἀλλὰ μετροῦσαν μὲ τὸ νοῦ τους τὸ βᾶρος του. Ἀκόμα κι' ὁ Οὐίλλιαμ Κρούκς ποὺ στὰ 1879 ἀνάγγειλε ὅτι εἶδε μὲ τὰ μάτια του τὰ σωματίδια ἐκεῖνα τῆς ὕλης ποὺ δὲ μποροῦν νὰ διαιρεθοῦν καὶ ποὺ προφήτεψε ὅτι τὰ μεγαλύτερα ἐπιστημονικὰ προβλήματα

ματα του μέλλοντος θα βροῦν τὴ λύση τους σ' αὐτὴ τὴν ἀνεξε-
ρεύνητη ἀκόμα περιοχὴ τῶν γνώσεων, δὲν ἤξερε ὅτι οἱ « καθοδι-
κὲς ἀκτίνες » ποὺ εἶδε ἦταν ἀκτίνες, καὶ νόμιζε πὼς ἀνακάλυψε
μιὰ τέταρτη κατάσταση τῆς ὕλης. Ὡστόσο, δυὸ χρόνια ἀργό-
τερα, ἕνας θρασύτατος νεαρὸς Ἕλληνας, εἰκοσιπέντε ἐτῶν, ὁ Ἰω-
σήφ - Τζὼν Τόμσον, ἀμφισβήτησε μὲ πείσμα τὴν ὑλικὴ ὑπόσταση
τοῦ φαινομένου ποὺ εἶδε μὲ τὰ μάτια του ὁ Κρούκς. Βασισμένος
στὸν Τόμσον, ὁ Γάλλος Ζὰν Περρέν, νεαρῶτατος κι' αὐτός, ἔφτα-
σε στὸ σημεῖο ν' ἀνακαλύψει τὸ ἠλεκτρόνιο. Στὰ 1895, ὁ Γερμα-
νὸς Γουλιέλμος Ραϊντγκεν διαπιστώνει πειραματικὰ ὅτι, ἐκτὸς
ἀπὸ τὸ φῶς ποὺ βλέπουμε, ὑπάρχει κ' ἕνα φῶς ἀόρατο, ὑπάρ-
χουν ἀκτίνες ποὺ δὲν εἶναι ἀκτίνες φωτός. Ἐνα χρόνο ἀργότερα,
ὁ Γάλλος Ἑρρίκος Μπεκερέλ διαπιστώνει τὴν ἀκτινοβολία τοῦ
οὐρανίου, καὶ στὰ 1898 ὁ φίλος του Πέτρος Κιουρί μὲ τὴν Πολω-
νίδα γυναίκα του τὴν ἀκτινοβολία τοῦ πολωνίου καὶ τοῦ ραδίου,
τὴ « ραδιενέργεια », ὅπως τὴν ὀνόμασε ἀπὸ τότε ἡ Μαρία Κιουρί.
Καὶ ἀκριδῶς στὰ 1900, ὁ Γερμανὸς Μάξ Πλάνκ πρόβαλε στὴ
συνείδηση τῶν ἀνθρώπων ὡς γεγονὸς ἐπιστημονικὸ τὸ ἄτομο τῆς
ἐνέργειας. Δέκα χρόνια ἀργότερα, ὁ Δανὸς Νίλς Μπόρ χρησι-
μοποίησε τὸ ἄτομο τῆς ἐνέργειας ὡς μαγικὴ ράβδος γιὰ νὰ δια-
βεῖ τὴν « ἐρυθρὴ » (ἢ μάλλον πολύχρωμη) θάλασσα, ποὺ μπρὸς
τῆς στάθηκε συλλογισμένος, στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας, ὁ Νεο-
ζηλανδὸς Ἔρνεστ Ράδερφορντ, ὁ μεγάλος αὐτὸς ἐρευνητὴς ποὺ
ἄγγισε ὅσο κανένας προηγούμενος τὸ ἄτομο τῆς ὕλης καὶ ποὺ
ἔφτασε κι' ὡς τὸ σημεῖο νὰ διαπιστώσει, μαζί μὲ τὸ φίλο του
Φρειδερίκο Σόντνυ, ὅτι κάπου - κάπου, τυχαῖα καὶ ἐπεισοδιακά,
τὸ ἄτομο σπάζει, « διασπᾶται », παθαίνει ἀνατίναξη, καταστρέ-
φεται. Ἔτσι ἀκριδῶς, στὰ παράμερα ἐργαστήρια νεαρῶν ἐρευ-
νητῶν, χωρὶς κἄν οἱ ἡλικιωμένοι καὶ ἔμπειροι φορεῖς τῆς κλα-
σικῆς φυσικῆς καὶ χημείας νὰ εὐλογήσουν ἢ καὶ νὰ παρακολου-
θῆσουν τὴν τέτοια ἐξέλιξη, ἄγγισε ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, γύρω στὰ
1900, τὶς πιὸ ἀνατρεπτικὲς δυνάμεις μέσ' στὴ φύση.

Ὅπως στὴ φύση, ἔτσι καὶ στὴν ἠθικὴ ζωὴ οἱ οὐσιαστικὰ
ἀνατρεπτικὲς δυνάμεις ἄρχισαν νὰ γίνονται κτῆμα τοῦ ἀνθρώ-
που μὲ τὸ ἀνοιγμὰ τοῦ αἰῶνα. Ἡ θεωρητικὴ προπαρασκευὴ ποὺ
μὲ τὸν Μάρξ, τὸν Ἐνγκελς καὶ ἄλλους εἶχε γίνει γιὰ τὴν ἐξαπό-
λυση τῶν ἀνατρεπτικῶν αὐτῶν δυνάμεων, δὲν εἶχε συλληφθεῖ οὐ-
τε κἄν ἀπὸ τοὺς ἴδιους, ποὺ ἦταν ὡς ἄνθρωποι καλοὶ καὶ εἰρη-

νικοί, στὸ πραγματικὸ νόημα τῆς. Ὅπως ὁ ἠλεκτρισμὸς στὰ χέρια τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἦταν μιὰ δύναμη ἀνατρεπτική, ἔτσι καὶ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση δὲν ἦταν οὔτε αὐτὴ μιὰ οὐσιαστικὴ ἀνατροπὴ στὴν ἠθικὴ ζωὴ. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀνάτρεψε ἓνα θρόνο (πόσοι δὲν εἶχαν ἀνατραπεῖ καὶ ὡς τότε !), κατήργησε προνόμια αἰώνων, ἔστειλε στὴ λαϊμητόμο μυριάδες ἀθώους. Τέτοιες « ἀνατροπές », ἄλλες μικρότερες κι' ἄλλες μεγαλύτερες, ἄλλες συνυφασμένες μὲ λιγότερα, κι' ἄλλες μὲ περισσότερα ἐγκλήματα, ἄλλες συμβάλλοντες στὴν ἐπιτάχυνση κι' ἄλλες ἀντίθετα στὴν ἐπιβράδυνση τῆς ἀντικειμενικῆς πορείας τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, δὲν εἶναι ἀνατροπές οὐσιαστικὲς στὴν ἠθικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Προσθέτουν κάτι — λίγο ἢ πολὺ — στὸν ἠθικὸ μας κόσμο ἢ ἀφαιροῦν ἀπὸ τὸν ἠθικὸ μας κόσμο κάτι, ἀλλὰ δὲν πάνε ν' ἀνατρέψουν ριζικὰ ὅ,τι ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ ἦ, καὶ πιὸ συμβολικά, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ Κάϊν πῆρε ὡς ἀνθρώπινο γένος τὴν ἀπόφαση νὰ ἐκτίσει τὴν ποινὴ του, εἶναι αὐτονόητα συνυφασμένο μὲ τὴν ἠθικὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον του (τὸ φίλο, τὸ συγγενῆ, τὸν συμπολίτη, τὸν ξένο) ἢ πρὸς τὸν ἑαυτὸ του (ποὺ σημαίνει τὸ ἴδιο). Ἀνατρεπτικὲς δυνάμεις στὴν ἠθικὴ ζωὴ εἶν' ἐκεῖνες ποὺ πάνε ν' ἀλλοιώσουν ριζικὰ τὸν ἄνθρωπο μέσα στὰ βάθη τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ τὸν κάνουν νὰ πάφει νᾶναι ὁ ἑαυτὸς του σὲ σχέση μὲ τὴ ζωὴ, μὲ τὸν πλησίον του καὶ μὲ τὸ ἄγνωστο. Τέτοιες δυνάμεις ἐξαπολύθηκαν μόνο στὸν αἰῶνα μας. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἀκριβῶς στὰ 1900 (στὶς 27 Ἰουλίου) εἶχε τὴν περίεργη ἔμπνευση ὁ Γουλιέλμος ὁ Β' νὰ μνημονεύσει τὸ παράδειγμα τῶν Οὐννων ὡς ἀξιομίμητο. Οἱ Οὐννοι, βέβαια, ἦταν ἀκέρια φύση, ἦταν βάρβαροι ἀπὸ φυσικὴ ἀνάγκη. Ἐκεῖνοι, ἀντίθετα, ποὺ τὸ προμῆνυμα τοῦ ἐρχομοῦ τους — ἓνα πολὺ μακρυνὸ καὶ ἄδηλο ἀκόμα ποδοβολητὸ — εἶχε κάνει κιόλας ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας τὴ γῆ ν' ἀνατριχιάζει, δὲν εἶν' ἓνας κίνδυνος ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴ φύση (οἱ σεισμοὶ καὶ τὰ ἠφαιστεια δὲν ἀνατρέπουν ποτὲ τὴν ἠθικὴ ζωὴ), ἀλλὰ εἶν' ἓνας κίνδυνος ποὺ ξεπηδάει μέσ' ἀπὸ τὴ « φωτισμένη » συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου.

4.— Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸν αἰῶνα μας οἱ ἀνατρεπτικὲς δυνάμεις στὴ φύση καὶ στὴν ἠθικὴ ζωὴ κινητοποιήθηκαν μαζί. Καὶ ποιοὶ τὸν ὑποδέχθηκαν τὸν τέτοιο αἰῶνα; Ποιοὶ βρέθηκαν, τὴν ὥρα ποὺ ἀνοιξαν οἱ πύλες του, ὄρθιοι κι' ἀγρυπνοὶ; Ποιοὶ

τάχθηκαν νὰ κάνουν με ἡγετική συνείδηση τὰ πρῶτα βήματα στὸ νέο του χρόνο;

Μπορεῖ, βέβαια, νὰ μὴν ἔχει καμιά σημασία, ἂν οἱ μεγάλοι ὁδηγοὶ βρίσκονται στὴ θέση τους τὴν ὥρα ποὺ ἀρχίζει ἕνας αἰώνας ἢ παίρνουν τὴ θέση τους ἀργότερα. Ποιὸς ξέρει τάχα πότε ἀκριβῶς ἀρχίζουν οἱ « αἰῶνες » καὶ πότε τελειώνουν ; Ποιὸς ξέρει τάχα ἂν ὑπάρχουν ὅρια κι' ἀρχινήματα στὸ χρόνο; Οἱ χρονολογίες μπορεῖ νὰ μὴν ἔχουν καμιά σχέση με τὸ νόημα τοῦ χρόνου. Τὸ ἔτος 1900, ὅπως ὑπάρχει ὡς 1900, θὰ μπορούσε ἄριστα νὰ ὑπάρχει κ' ἔξω ἀπὸ κάθε χρονολογικὴ ἀρίθμηση ἢ συμφασμένο μ' ἕναν ἄλλον ἀριθμὸ καὶ μάλιστα μ' ἕναν ἀριθμὸ ποὺ νὰ μὴν εἶναι δεκαδικὰ ὀριακός.

Ἄς πάρουμε ὅμως τὴ « σύμπτωση » ποὺ κάνει τὸν ἀριθμὸ 1900 νᾶναι ἡ ἀρχὴ ἑνὸς αἰῶνα σὰν κάτι οὐσιαστικό. Ὅπως δὲν ξέρουμε ἄλλωστε ἂν εἶναι κάτι τὸ οὐσιαστικό, ἄλλο τόσο δὲν ξέρουμε ὅτι δὲν εἶναι. Ἄς σταθοῦμε λοιπὸν στὴ « σύμπτωση » (ἡ πρόθεσή μας στὸ σημεῖο τοῦτο εἶναι μόνο περιγραφικὴ) κι' ἄς συγκρίνουμε τὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας με τὶς ἀρχές τῶν τεσσάρων προηγούμενων αἰῶνων.

Ὅταν ἄρχισε ὁ αἰώνας μας, κανένας μεγάλος ἄνθρωπος δὲ βρέθηκε σὲ κρίσιμη σκοπιά. Κρίσιμες εἶναι οἱ σκοπιές πού, τόσο γιὰ τὴ συνείδηση ἐκείνου ποὺ τὶς κατέχει, ὅσο καὶ γιὰ τὴ συνείδηση τῶν πολλῶν ἢ ἑνὸς ἠθικὰ σημαντικοῦ κύκλου ἀνθρώπων, εἶναι ἱκανὲς νὰ ἐξασφαλίσουν μιὰν ἄμεση ἐποπτεία ἐπάνω στὴν πορεία τῆς ἱστορίας, τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἢ καὶ τὴ γενικώτερη, ἔστω καὶ φαινομενικὰ ἄσχετη με τὰ καθημερινὰ γεγονότα, ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ πορεία τῆς.

Ὁ 15' αἰώνας — κι' ἀρχίζουμε τὴ σύγκριση ἀπ' αὐτόν, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ μὴν πᾶμε πάρα πίσω — βρῆκε στὴν εἴσοδό του ξύπνιο, δραστήριο, μελαγχολικὸ καὶ προφητικὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Μιχαὴλ - Ἄγγελου, ἔτοιμο γιὰ ν' ἀνεβεῖ στὸ θρόνο τῆς Ρώμης τὸν Ἰούλιο τὸν Β', τὸν ἀφέντη καὶ φίλο τοῦ Μιχαὴλ - Ἄγγελου, ἰσορροπημένο μέσα του κι' ἀποφασισμένο νὰ ἰσορροπήσει τὸ Βορρᾶ με τὸ Νότο τὸν Ἐρασμο, βυθισμένο στὸν ἑαυτὸ του καὶ στὸ νόημα τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου τὸν Ἀλμπρεχτ Ντύρερ. Καὶ πλάϊ σ' αὐτούς, ἄγνωστος ἔστω ἀκόμα στοὺς πολλούς, ἀγαπητὸς ὅμως στὸν ξύπνιο κύκλο τῶν φοιτητῶν τοῦ πανεπιστημίου τῆς Ἐρφούρτης, ἀφοσιωμένος ἀκόμα στὸν Ἅγιο

Βερνάρδο, αλλά και καλλιεργώντας μέσα του ασυνείδητα τὸ μεγάλο αἰρετικό ἢ σωστότερα τὸν μεγάλο νομοθέτη, στεκόταν ἔξω Λούθηρος μὲ τὸ ἀλύγιστο χωριάτικο πείσμα του.

Τὸν 12' αἰῶνα τὸν ἀνοίξαν, κρατώντας σφιχτὰ τὰ κλειδιά στὰ χέρια τους, δυὸ μεγάλοι ἡγεμόνες, ὁ Ἑρρίκος ὁ Δ' καὶ ἡ Ἐλισάβετ, ἐνῶ ὁ Σαίξπηρ, ὁποῖος καὶ νᾶταν ὁ ἄνθρωπος αὐτός, πραγματοποιοῦσε τὴ σύνθεση τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νέου κόσμου, τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Δάντη. Ἡ Ἐλισάβετ ἦταν βέβαια γερασμένη καὶ ἀτεκνη, ἀλλὰ καὶ οἱ βασιλοκτόνοι ἀκόμα, πού πρόβαλαν στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, ἐμπνευσμένοι ἄλλωστε καὶ στὸ ἔγκλημα ἀπὸ τὸ δικό της τὸ παράδειγμα, ἦταν ταγμένοι νὰ ὀλοκληρώσουν καὶ νὰ δικαιώσουν τὴν πολιτικὴ της.

Στὴν εἴσοδο τοῦ 13' αἰῶνα στέκονται ὄρθιοι, οἱ περισσότεροι μάλιστα καθάλλα στὰ ὑπερήφανα ἄτια τους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἡγέτες λαῶν καὶ στρατιῶν πού γνώρισε ὁ κόσμος : Λουδοβίκος ὁ 14', ὁ Μάλμπορω, Κάρολος ὁ 13', Πέτρος ὁ Μέγας, ὁ Εὐγένιος τῆς Σαβοΐας. Ἀπὸ τὴ μιὰ ὡς τὴν ἄλλη ἄκρη τῆς Εὐρώπης (κ' Εὐρώπη ἀρχίζει πιά νὰ γίνεται καὶ ἡ Ρωσία) γράφονται ἐποποιίεις. Ὁ αἰῶνας αὐτὸς δὲ μοιάζει νὰ μπῆκε μόνος του καὶ αὐτοδύναμα στὴν ἱστορία. Τὸν ἄρπαξαν ἀπὸ τὰ γκέμια καὶ τὸν τράβηξαν ὅπου τοὺς ἄρεσε, ἀπὸ τὸ Γιβραλτὰρ ὡς τὴν Πολτάβα, οἱ μεγάλοι ἠνίοχοι. Ὡστόσο, κ' αὐτὸ εἶναι ὡς ἓνα σημεῖο μιὰ ὀφθαλμαπάτη. Ὁ Θεὸς εἶχε στήσει φύλακα σεμνὸ στὴν εἴσοδο τοῦ 13' αἰῶνα — ἴσως γιὰ ν' ἀντισταθμίσει μὲ τὸν αἴθλο κόσμο του τὴν ὑπερβολικὰ ὑλικὴ ἐξουσία τῶν μεγάλων ἡγεμόνων καὶ στρατηγῶν — κ' ἓναν ἡγέτη τῶν ψυχῶν, ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ μεγάλους, τὸν Γιόχαν Σεμπάστιαν Μπάχ.

Τὸ 1800 εἶναι τὸ ἔτος τῆς νίκης τοῦ Μαρένγκο. Ὁ Βοναπάρτης δίνει τὸ σῆμα του στὸ νέο αἰῶνα. Καὶ τὴν ἴδια ἐκείνη ὥρα ἐγκαινιάζει τὸ νέο συγκεντρωτικὸ διοικητικὸ του σύστημα πού κράτησε πολὺ περισσότερο κ' ἀπὸ τίς νίκες του. Κ' ἦταν τάχα τὸ σῆμα πού ἀπέθεσε ὁ Βοναπάρτης στὸν 18' αἰῶνα τὸ μόνο πού χαρακτήρισε τὴν πορεία του ; Ἦταν, χωρὶς ἄλλο, τὸ πιὸ χτυπητό, ἀλλὰ δὲν ἦταν τὸ μόνο, οὔτε κἂν τὸ πιὸ οὐσιαστικό. Ὁ Οὐάσινγκτον πέθανε βέβαια στὰ 1799, ἀλλὰ ὁ Τόμας Τζέφερσον ἦταν ἀκόμα στὴν ἀκμὴ του, καὶ στὰ 1801 γίνεται πρόεδρος τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν. Ἐνα νέο πνεῦμα δημοκρατίας καὶ μιὰ καινούργια πρακτικὴ καὶ δραστήρια μορφή ἠθικοῦ πολιτισμοῦ

γεννιέται, καὶ ὁ κόσμος γεωγραφικὰ καὶ ἠθικὰ εὐρύνεται. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶχε εὐρύνει μόνον τὰ χάσματα, καὶ χρειάστηκε ὁ Ναπολέων γιὰ νὰ τὰ γεφυρώσει. Ἡ Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση κατάφερε νὰ εὐρύνει τὸν εἰρηνικὸν χῶρον τῆς ζωῆς, κ' ἐπάνω στὰ ἡμέρα καὶ εἰδυλλιακὰ λειβάδια τῆς (τὸ τοπίο τοῦ Τσάρλοτσβιλ εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν εἰκόνα τούτη) βάδιζε ὁ Τζέφερσον φιλοσοφώντας καὶ νομοθετώντας. Ἀλλὰ καὶ ἡ γερασμένη Εὐρώπη, πλάϊ στὴν ἀκμὴ τῆς δημιουργικῆς βίας, παρουσιάζει στὰ 1800 καὶ μιὰν ἀκμὴ τοῦ πνεύματος πρωτόφαντη. Ὁ Γκαίτε βρίσκεται στὸ κορυφῶμα τῆς ἀποστολῆς του. Ὁ Μπετόβεν κορυφώνεται. Ὁ Κάντ εἶναι βέβαια στὰ τελευταῖα του, ἀλλὰ ἀτενίζει μὲ τὰ τυφλωμένα μάτια του τὸν καινούργιον αἰῶνα διεισδυτικὰ καὶ καθορίζει ὡς ἓνα σημεῖον τὴν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν πορείαν του.

Τέτοιοι ἄνθρωποι ὑποδέχθηκαν τοὺς τέσσερουν αἰῶνες ποὺ ἦρθαν πρὶν ἀπὸ τὸ δικό μας.

5.—"Ἄς ξανακάνουμε τὴ μελαγχολικὴ διαπίστωση : "Ὅταν ἄρχισε ὁ αἰῶνας μας, κανένας μεγάλος ἄνθρωπος δὲ βρέθηκε σὲ κρίσιμη σκοπιὰ. Ὡστόσο, τὴν ἀπουσία τῶν μεγάλων ποιῶν τάχα τὴν εἶχε προσέξει ; Οἱ κρίσιμες σκοπιῆς ἦταν ἔρημες, ἀλλὰ κανένας δὲ σκέφθηκε ὅτι ὑπάρχουν οἱ σκοπιῆς κι' ὅτι εἶναι πάντα κρίσιμες. Ὁ ἀστὸς ἦταν εὐχαριστημένος. Ὁ μέσος ὄρος τοῦ ἀρκοῦσε. Οἱ σκοπιῆς εἶναι σὲ ὑψώματα καὶ δὲν τὶς ἔβλεπε, οὔτε τοῦ πέρασε κἂν ἀπὸ τὸ νοῦ πῶς κάτι θὰ σήμαινε τὸ ὅτι ἔτυχε νᾶναι ἀνεπάνδρωτες.

"Ὅλοι οἱ βασιλεῖς καὶ οἱ πολιτικοὶ ἡγέτες τῶν λαῶν, ὅταν μπῆκε ὁ Κ' αἰῶνας, ἦταν μέτριοι, μερικοὶ ἦταν μάλιστα διανοητικὰ ἢ βουλευτικὰ ἀδύνατοι. Ἡ Βικτωρία, ποὺ ἄφισε τ' ὄνομά της σὲ μιὰν ὀλόκληρη ἐποχὴ — στὴν ἐποχὴ τῆς χρυσῆς μετριότητος — δὲν ἦταν διόλου ἀσήμαντη ὡς ἀνθρώπινος τύπος, ἀλλὰ δὲν ἦταν ταγμένη νὰ κυβερνήσει (κι' οὔτε θὰ μπορούσε — κι' ἂν εἶχε ἀκόμα τὸ δικαίωμα — νὰ τὸ κάμει). Στὰ 1900 ἦταν ἄλλωστε πολὺ γριά, ζοῦσε τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς ζωῆς της, καὶ ἦταν μονάχα σεβαστὴ σὰ σύμβολον ἑνὸς παλιοῦ «καλοῦ» καιροῦ. Στὴ Ρωσία, ὅπου ὁ Τσάρος εἶχε τὸ δικαίωμα ἀκόμα νὰ κυβερνάει, εἶχε ἀνεβῆ στὸ θρόνον, ἀπὸ τὰ 1894, ὁ καλὸς καὶ ἄβουλος, ὁ μοιραῖος Νικόλαος ὁ Β'. Στὴν Αὐστρουγαρία ἐπιζοῦσε — κ' ἦταν γραφτό του νὰ ἐπιζήσει κάμποσα χρόνια ἀκόμα — σὰν ὑπόλειμμα ἑνὸς ἀπώτερου παρελθόντος, κράμα ἀγαθοῦ τόνου καὶ

χαιρεκακίας, άπροσάρμοστος σέ καθετί που δήλωνε τήν παρουσία του παρόντος, ίκανός νά νικάει μόνο τὰ άμέτρητα ιδιωτικά του πένθη, ό Φραγκίσκος - Ίωσήφ με τήν άφόρητη τυπικότητά του και τίς θρυλικές μπαρμπέτες του. Πάντοτε ήττημένος, κρατιόταν στηριγμένος επάνω στις ήττες του. Στην Ίταλία ανέβαινε στο θρόνο, άκριβώς στα 1900, ό Βίκτωρ - Έμμανουήλ ό Γ΄, ό πιο κοντός μονάρχης του κόσμου, που δέν είχε ούτε τό νομικό δικαίωμα, ούτε όμως και τή φυσική προδιάθεση νά κυβερνήσει.

Μόνο στη Γερμανία είχε άνεβεί στο θρόνο ένας άνθρωπος που φανταζόταν πως ήταν μεγάλος, εκείνος που έγκαινίασε τόν αιώνα με τήν άποστροφή του προς τούς Ούννους, ό Κάιζερ Γουλιέλμος ό Β΄. Ή παρουσία του στο προσκήνιο τής παγκόσμιας ιστορίας ήταν ένα μεγάλο άτύχημα. Και πρόβαλλε στο προσκήνιο άδιάκοπα με τό προκλητικά γυρισμένο προς τὰ πάνω μυτερό μουστάκι του, χωρίς στ΄ αλήθεια νά διευθύνει τόσο όσο έδειχνε. Γεμάτος συμπλέγματα κατωτερότητας, ό «μεγάλος» αυτός άνθρωπος δέ μπορεί ώστόσο νά θεωρηθεί πως ήταν και μικρός. Ήπλουστάτα, δέν ήταν μεγάλος· κι΄ όμως ήθελε νά παίξει τό μεγάλο. Δέν ήταν δυνατός· κι΄ όμως ήθελε νά παίξει τόν παντοδύναμο. Θεωρούσε τόν έαυτό του άύθεντία σέ όλα, κ΄ είχε αληθινά σπουδαίες κλίσεις, αλλά δέν ήξερε τίποτα σωστά. Δέν ήταν ούτε στρατηγός, ούτε καλλιτέχνης, ούτε έρευνητής, ούτε πολιτικός, ούτε αληθινός φίλος, ούτε βάρβαρος, ούτε πραγματικός Χριστιανός, — κι΄ όμως τὰ παράστανε όλα αυτά με μιá μεγάλη εύχέρεια λόγου και ύφους που ώστόσο άν και μεγάλη δέν ήταν ούτε αυτή «φυσική» στην έπιτηδευμένη προβολή της. Γιατί, άπλουστάτα, ό Γουλιέλμος ό Β΄ δέν ήταν ούτε καν καλός ήθοποιός. Άλλά κι΄ άν κάπου - κάπου τὰ κατάφερνε νά είναι, μιλώντας προς τὰ πλήθη ή προς τόν κύκλο τών εύνοουμένων του, που ήταν έρωτικά άφοσιωμένοι στο πρόσωπό του, χρειαζόταν τάχα ό αιώνας που έμπαινε — ό φοβερώτερος αιώνας τής ιστορίας — έναν ήθοποιό για νά του άνοιξει τό δρόμο ; Ό Γουλιέλμος ό Β΄ δέν ήταν τόσο μικρός, όσο τόν παρουσιάζει ό Μαξιμιλιανός Χάρντεν, αλλά θάταν καλύτερα και για τή Γερμανία και για τόν κόσμο όλόκληρο άν ήταν αληθινά μικρός και άσήμαντος. Ή προσωπικότητά του, ή άρκετά πλούσια σέ δυνατότητες, ήταν συνυφασμένη με μιá τέτοια έγωπάθεια, με μιá τόσο έντονη διάθεση νά εκδηλώνεται και νά εκφράζεται, με μιá τόσο τυφλή πίστη στο

ἀνεξέλεγκτο νόημα τῆς θεϊκᾶ κυρωμένης ἀποστολῆς του, πού ὄλεσ αἱ καλῆς δυνατότητες μέσα του ἦταν μοιραῖο νὰ συμπιεσθοῦν καὶ ν' ἀτροφήσουν γιὰ νὰ παραχωρήσουν τὸν κύριο λόγο στὸ ψέμα, στὴν πόζα, στὴν ἀνίερη ἔκφραση. Στὸ βάθος, ὁ Γουλιέλμος ὁ Β', ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴν πράξιν πού ἔκανε διώχοντας τὸν Μπίσμαρκ, δὲν ἔκανε καμίαν ἄλλη οὐσιαστικὴν πράξιν· ἂν δὲν ἔκανε ὅμως πράξεις, εἶπε τόσες «φράσεις» πού οἱ φράσεις αὐτές, ὅσο κι' ἂν ὁ Μπούλωφ κατόφερε νὰ τίς περιορίσει ὕστερ' ἀπὸ τὰ 1905, ἐπηρέασαν τὰ γεγονότα στὶς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνα μας σὲ τρόπο ὀλέθριο γιὰ τὴν παγκόσμιαν εἰρήνην.

6.— Στὰ 1900 ὁ Μπίσμαρκ εἶχε πεθάνει. Καὶ πρὶν πεθάνει, ὁ Γουλιέλμος ὁ Β' τὸν εἶχε διώξει· κ' εἶχε ἄλλωστε γεράσει. Δὲν ἦταν γραφτὸ στὸν αἰῶνα μας νὰ σταθεῖ στὸ κατώφλι του κανένας μέγας πολιτικός. Κι' ὁ Μπίσμαρκ ἦταν ὁ μεγαλύτερος πολιτικός τοῦ 19^{ου} αἰῶνα· ὁ Γουλιέλμος ὁ Β' φρόντισε νὰ διώξει καὶ τὸ πνεῦμα ἀκόμα τοῦ Μπίσμαρκ ἀπὸ τὴν εἴσοδον τοῦ αἰῶνα μας.

Θὰ ταίριαζε ὅμως ὁ Μπίσμαρκ στὸν Κ' αἰῶνα ἢ ἔστω καὶ στὰ πρῶτα του μόνο βήματα; Δὲν ἦταν τάχα ὁ «σιδηροῦς καγκελλάριος» ὑπερβολικὰ συντηρητικός γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ προσαρμοσθεῖ στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ αἰῶνα μας; Ὁ κύριος λόγος ἢ ἔστω ἡ κύρια πρόφασιν τῆς προστριβῆς τοῦ Γουλιέλμου τοῦ Β' — τοῦ «προοδευτικοῦ» καὶ «μοντέρνου» — πρὸς τὸν ἀλύγιστα συντηρητικὸν Μπίσμαρκ δὲν ἦταν τάχα ἡ ἐπιθυμία τοῦ νεαροῦ Κάιζερ νὰ χτυπήσει τὸ κεφάλαιον καὶ νὰ ἱκανοποιήσῃ μερικὰ βασικὰ αἰτήματα τῶν σοσιαλδημοκρατῶν;

Ὁ Μπίσμαρκ δὲν ἦταν συντηρητικός ἀπὸ ἀνικανότητα νὰ μπεῖ στὸ νόημα τῶν ἐπαναστατικῶν αἰτημάτων καὶ κινήματων τῆς ἱστορίας. Τὰ κινήματα αὐτὰ τάξῃσε στὰ 1848, καὶ ἡ σκέψιν του, ἡ θεμελιωμένη σὲ μιὰ βαθειὰ ἱστορικὴ διαίσθησιν, ἤξερε νὰ προσαρμόζεται σὲ κάθε καινούργια ἐξέλιξιν. Δὲν προσαρμοζόταν ὅμως παθητικά, μὲ τὴν ἀβουλία ἢ μοιρολατρία τῶν δῆθεν προοδευτικῶν πού στὸ βάθος εἶναι μονάχα ἀδύνατοι. Ὁ Μπίσμαρκ ἦταν συντηρητικός, ὅπως εἶναι στίς μέρες μας συντηρητικός ὁ Τσώρτσιλ.

Ὁ Μπίσμαρκ πίστευε στὴ μοναρχία, τὴν πίστην του ὅμως αὐτὴ δὲν τὴν εἶχε καλλιεργήσει μέσα του ὡς «ιδεολόγος». Δὲν πίστευε μ' ἄλλα λόγια ἰδεολογικὰ σὲ κάθε μοναρχικὸ καθεστῶς καὶ δὲ συμεριζόταν διόλου τὴν ἀρχὴν τῆς νομιμότητος.

πού ο Ταλλεϋράνδος, ο αντιπρόσωπος τῆς ἡττημένης Γαλλίας, κατάφερε πονηρότατα νὰ ὑποβάλει στὴ συνείδηση τῶν νικητῶν ἡγεμόνων στὰ 1814 καὶ στὰ 1815 (χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὴν ἀρχὴ τῆς νομιμότητος) εἶναι ἡ περίφημη ἐπιστολὴ τοῦ Μπίσμαρκ πρὸς τὸν στρατηγὸ Λεοπόλδο φὸν Γκέρλαχ, ἡ γραμμένη στὶς 2 Μαΐου 1857). Ὁ Μπίσμαρκ, ἀπόλυτα ἀντίθετος πρὸς τὴν «ἀντιδραστικὴ» ἰδέα τῆς ὑπερεθνικῆς κοινότητος τῶν δυναστικῶν συμφερόντων, θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸ του μονάχα ὡς Πρῶσο καὶ Γερμανὸ ὑποχρεωμένο νὰ ναι πιστὸς στὴν ἔθνικὴ του δυναστεία. Στὴν πίστη του αὐτὴ τὸν ὠθοῦσε μόνο ὁ ρεαλισμὸς τῆς τιμῆς καὶ ὁ ρεαλισμὸς τοῦ ἔθνικοῦ συμφέροντος, δηλαδὴ ἡ παράδοση καὶ ἡ σκοπιμότητα.

Κι' αὐτὴ πάλι ἡ πίστη στὴν ἔθνικὴ του δυναστεία δὲν ἔκανε τὸν Μπίσμαρκ νὰ ναι τυφλὸς ἀπέναντί της. Ὁ Μπίσμαρκ ἤξερε καὶ ν' ἀντιστέκεται στὸ μονάρχη. Ὅπως μᾶς λέει ὁ ἴδιος, δὲν ἦταν ποτέ του αὐλικός. Στὸ μονάρχη μάλιστα πού ἀμάρτανε — καὶ τέτοιος ἦταν στὰ μάτια του ὁ Γουλιέλμος ὁ Β' — ἤξερε καὶ ν' ἀρνιέται ὑπακοή. Καὶ ἤξερε ν' ἀντιπαρατάσσει στὴ «φυσικὴ» θέληση τοῦ μονάρχη, πού τὸν θεωροῦσε δεμένο στὸ «νομικὰ» διατυπωμένον ὄρκο του, τοὺς φραγμοὺς τοὺς συνυφασμένους μὲ τὴ συνταγματικὴ δικαιοδοσίαν τοῦ στέμματος. Χωρὶς νὰ ναι «φιλελεύθερος», στὴν ἀγγλοσαξωνικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, ἦταν πάντως πέρα γιὰ πέρα ἀντιαπολυταρχικός. Ὁ Γουλιέλμος ὁ Β', ἂν καὶ ἀπολυταρχικός, ἔκανε τὸν φιλεργατικὸ καὶ τὸν ἀριστερὸ (προμήνυμα τοῦ Χίτλερ καὶ τοῦ Στάλιν). Ὁ Μπίσμαρκ, ἐχθρὸς τῆς ἀπολυταρχίας, δὲν ἔκανε τὸν ἀριστερὸ καὶ τὸν προοδευτικὸ. Στὴν ἀντιπαραθέση αὐτῶν τῶν δυὸ φαινομενικῶν ἀντινομιῶν ὑπάρχει κάτι τὸ ἱστορικὰ καὶ ἠθικὰ σημαντικό. Ὁ Μπίσμαρκ ἦταν ὁ μεγάλος ρεαλιστῆς τῆς πολιτικῆς. Ὁ ρεαλισμὸς πού τὴν κάθε περίπτωσιν στὴ ζωὴ τὴν ἐξετάζει ἐλεύθερα, δηλαδὴ χωρὶς καμιᾶν ἰδεολογικὴ προκατάληψιν, συμβιδάζεται μὲ τὰ ἠθικὰ κριτήρια τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς πολὺ εὐκολώτερα ἀπ' ὅ,τι συμβιδάζεται ἢ «ἰδεολογία». Ὁ ρεαλιστῆς εἶν' ἐλεύθερος· ὁ «ἰδεολόγος» εἶναι δέσμιος ἢ φτάνει καὶ στὸ σημεῖο νὰ γίνεταί δούλος. Ὁ πρῶτος, μὴ θεοποιώντας ποτέ τοὺς σκοποὺς πού ἐπιδιώκει, δὲν ἀδιαφορεῖ διόλου γιὰ τὰ μέσα πού θὰ χρησιμοποιήσει στὴν ἐπιδίωξιν τῶν σκοπῶν του (ἢ σχετικότητα ἄλλωστε τῶν σκοπῶν του ἀφίνει ἐλεύθερη τὴ συνείδησιν στὴν ἠθικὴ ἐκτίμησιν

τῶν μέσων). Ὁ ἰδεολόγος, ἀντίθετα, ἀδιαφορεῖ γιὰ τὰ μέσα καὶ φτάνει εὐκολὰ στὸ φανατισμό, στὴν ἀγριότητα, στὴν ἀπανθρωπία.

Ἡ ρεαλιστικὴ τοποθέτηση τοῦ Μπίσμαρκ, συνυφασμένη στὸ πρόσωπό του μὲ μιὰ μεγάλη διανοητικὴ καὶ ψυχικὴ καλλιέργεια καὶ μὲ μιὰν ἔντονη ἠθικὴ συνείδηση, ἦταν ὅ,τι ἀκριβῶς χρειαζόταν ὁ αἰώνας μας στὸ ξεκίνημά του. Ἡ τύχη ὅμως δὲ θέλησε νὰ ἐμπιστευθεῖ τὰ πρῶτα βήματα τοῦ αἰώνα μας σ' ἓναν ὁδηγὸ σὰν τὸν Μπίσμαρκ, κι' ὁ Γουλιέλμος ὁ Β' ἀπαγόρευσε καὶ στὸ πνεῦμα ἀκόμα τοῦ Μπίσμαρκ νὰ εἶναι «παρὸν» στὴν κρίσιμη στροφὴ τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸ ΙΘ' στὸν Κ' αἰώνα. Ἀκόμα καὶ στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, τὸ πνεῦμα τοῦ Μπίσμαρκ θὰ ἦταν μιὰ ἐγγύηση. Ὁ Μπίσμαρκ ἤθελε τὴ Γερμανία δυνατὴ, ἀλλὰ μόνο τόσο ὅσο ἦταν ἀναγκαῖο γιὰ ν' ἀποτελεῖ ἓναν ἰσχυρὸ παράγοντα ἰσορροπίας στὴν Εὐρώπη καὶ στὸν κόσμον. Ὁ Μπίσμαρκ πρόσεχε πολὺ τὴ Ρωσία καὶ τὴν Ἀγγλία, καὶ δὲν ἐνίωσε ποτὲ ἀπέναντι τῆς τελευταίας τὸ φθόνο ποὺ κατεῖχε τὴν ψυχὴ τοῦ Γουλιέλμου. Ἀποδοκιμάζοντας στὰ 1891 τὴν πράξη τοῦ διαδόχου του, τοῦ στρατηγοῦ Καπρίβι, τὴ σχετικὴ μὲ τὴν Ἑλιγολάνδη, διατύπωσε σκέψεις ποὺ ἔδειχναν πὼς προτιμοῦσε νὰ μείνει ὁ μοιραῖος αὐτὸς βράχος στὰ χέρια τῶν Ἀγγλῶν παρά νὰ γίνεῖ (καὶ τὸν τέτοιο χαρακτηρισμὸ τὸν μεταχειρίζεται ὁ ἴδιος) ἓνα γερμανικὸ «Γι-βραλτάρ». Τὴν προστασίαν τῆς Γερμανίας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν θαλασσῶν δὲν τὴ σκέφθηκε ποτὲ σὰν προστασίαν τῆς ἀπέναντι τῆς Ἀγγλίας, καὶ πίστευε πὼς πάντοτε ὁ Οὐέλλινγκτον θάπρεπε νάχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴ βοήθεια τοῦ Μπλύχερ. Ἡ γραμμὴ τοῦ Μπίσμαρκ δὲ θὰ ὁδηγοῦσε ποτὲ στὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον. Κι' αὐτὸ σημαίνει πολλά. Οὔτε ὁ δεῦτερος θάταν ἱστορικὰ νοητὸς χωρὶς τὸν πρῶτον. Ἔτσι οἱ φοβερὲς ἀνατρεπτικὲς δυνάμεις ποῦ, ὅπως εἶπαμε, πᾶνε ν' ἀλλοιώσουν στὸν αἰώνα μας ριζικὰ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἠθικὰ ἐλεύθερον ἑαυτό του, δὲ θάβρισκαν τὶς πρόσφορες ἐκείνες ἀντικειμενικὲς συνθήκες ποῦ διευκόλυναν τὴν ἐξαπόλυσή τους. Θάβρισκαν μπροστὰ τους, ἀντίθετα, φραγμοὺς γερούς ποῦ δὲ θὰ τοὺς ἔστηνε ἡ ἀντιδραστικὴ ὑστερία (αὐτὴ δὲν ἔκανε τίποτε ἄλλο παρά νὰ υἱοθετήσῃ, μὲ ἀρνητικὰ σημεῖα, τὸ πνεῦμα τῶν ἀνατρεπτικῶν δυνάμεων), ἀλλὰ ποῦ θὰ τοὺς εἶχε ὀργανικὰ καὶ ὀμαλὰ στερεώσει ἢ παράδοση. Ὁ « συντηρητικὸς » Μπίσμαρκ ἦταν κατάλληλος γιὰ νὰ στερεώσει τοὺς τέτοιους φραγμοὺς.